

Зміст

	Передмова	9
Розділ I	Стародавня історія Криму	12
Розділ II	Перші племінні союзи Криму. Таври й кімерійці	18
Розділ III	Скіфи. Скіфське царство, золоті скіфи	25
Розділ IV	Зустріч цивілізацій. Елліни. Боспорське царство та Херсонес	31
Розділ V	Сармати, готи, поява християнства в Криму	38
Розділ VI	Середньовіччя. Гуни. Хозарський каганат	47
Розділ VII	Печеніги, половці (кипчаки) та Русь	54
Розділ VIII	Італійські факторії в Криму, їхня роль в історії півострова	63
Розділ IX	Кримський, ординський улус-юрт	69
Розділ X	Іслам в історії та культурі Криму	73
Розділ XI	Мангупське князівство	79
Розділ XII	Створення Кримського ханства	85
Розділ XIII	Проблема работоргівлі в Криму	94
Розділ XIV	Взаємини Кримського ханства й України	99

Розділ XV	Кримські татари й субетнічні групи	104
	Горяни та жителі передгір'я — орта йолак	105
	Ногаї (чоль тарафл) — жителі степів	108
	Яли бойлу — жителі південного берега	111
Розділ XVI	Християнське населення Криму	114
Розділ XVII	Депортація християн Криму	121
Розділ XVIII	Караїми	128
Розділ XIX	Кримчаки	134
Розділ XX	Перша окупація Криму 1783 року. Чорне століття Криму під окупацією Росії	140
Розділ XXI	Відродження національної культури. Ісмаїл Гаспринський	147
Розділ XXII	Революція 1917 року. I Курултай і кримськотатарська конституція	155
Розділ XXIII	Голод 1921–1923 років	162
Розділ XXIV	Репресії 30-х років XX століття	167
Розділ XXV	Друга світова війна. Окупація Криму	171
Розділ XXVI	Депортація кримських татар та інших народів із Криму	178
Розділ XXVII	Український Крим. 1954 рік	185
Розділ XXVIII	Повернення кримських татар на початку 90-х років XX століття	191
Розділ XXIX	Буремні 90-ті й підготовка до окупації Криму	198
Розділ XXX	Друга окупація Криму. 2014 рік	203
Розділ XXXI	Перші роки окупації. Політичні переслідування	208
Розділ XXXII	Що чекає Крим у майбутньому	213
	Список літератури	215

Передмова

Крим — це невеликий за площею, але надзвичайно чарівний куточок на планеті. Його загальна площа становить менше за 27 тисяч км². Але Крим — це не тільки рівнини, гори, ліси та моря, це півострів з дивовижною тисячолітньою історією, сповненою захопливих історій і драматичних подій, тісно переплетених з історією України.

Насамперед історичну долю Криму багато в чому визначили унікальне географічне положення й природно-кліматичні умови, які спричинили безперервну боротьбу різних племінних союзів, народів, держав, що залишили в Криму багату культурну спадщину.

Протягом тисячоліть півострів, де проживали представники численних етнічних груп, був майданчиком для зустрічей цивілізацій, інтеграційних процесів і діалогу культур. У різні періоди історії територія всього півострова чи його частини нерідко змінювала державну приналежність. Тут виникли та припинили існування античні міста-держави, Пізньоскіфське та Боспорське царства, частково Хозарський каганат, князівство Феодоро, італійські торговельні факторії, Ординський улус, Кримське ханство. Тут закінчилася влада Російської імперії та СРСР. А з 1954 року

офіційно Крим офіційно пов'язаний з Україною економічно, політично та культурно як невіддільна частина суверенної держави.

Історія Криму привертала увагу дослідників та мандрівників із давніх-давен. Про Крим, його минуле написано тисячі праць, але не завжди вони мають об'єктивний характер.

Представлена до уваги читача коротка історія Криму допоможе зрозуміти загальну канву історії півострова й побачити основні культурні та політичні процеси. Безумовно, можна сказати, що кожен розділ заслуговує на те, щоб по ньому була написана окрема книга, але зараз ми пропонуємо вам поринути в атмосферу минулих століть, ознайомитися з культурою аборигенів Криму — таврів, дізнатися про міграційні процеси народів і племінних союзів, про зародження перших державних утворень на півострові, про античні міста й перші християнські храми. Детальніше довідатися про народи, які населяли Крим у різні часи, про їхню культуру, і як вона відбилася на формуванні того Криму, який ми бачимо тепер. Читач стане свідком бурхливого життя Криму в середньовіччя та Новий час. І зможе відповісти на запитання, яким довгі роки не знаходив відповіді. Познайомиться з корінними народами Криму — кримськими татарами, караїмами та кримчаками, дізнається, як вони сформувалися, як жили, що між ними спільного. Відкриє справжню історію урумів. Заирне в таємничий світ незалежної держави — Кримського ханства, відчує його атмосферу. Окрему тему присвячено взаєминам Криму та України, культурним і духовним зв'язкам, військовим союзам і суперечностям, яким судилося змінити хід світової історії. У книжці є розповідь про те, як Кримське ханство припинило існування і чому кримські татари період з кінця XVIII століття та до 1917 року називали «Чорним століттям»; як Росія завойовувала Крим і переписувала його історію;

про революційні події 1917 року, взаємини та співпрацю Криму (КНР) й України (УНР); про кривавий терор більшовиків і штучний голодомор 1921–1923 років. Як вплинули на населення Криму репресії 30-х років, окупація Криму в роки Другої світової війни і депортація кримських татар 1944 року. Як за період депортації та перші роки заслання кримськотатарського народу було втрачено 46,2 % загальної чисельності. Водночас для чого і чому радянський режим переселяв росіян до Криму і як намагалися стерти пам'ять про кримських татар на півострові. Чому 1954 рік став важливим для Криму і як півострів офіційно перейшов під юрисдикцію Києва. Читач дізнається про перші роки незалежності України в Криму та як починалося масове повернення кримських татар на історичну батьківщину. На завершення в книжці описано історію Майдану 2014 року в самому Криму, другої окупації, а також розказано про репресії проти незгодних з новим режимом і політичні переслідування, порушення прав людини в Криму.

Крим відкриє свій захопливий світ читачеві й проведе його історичним шляхом від античності до наших днів. На жаль, цей пласт історії залишається маловідомим, а часом збурує суперечки. Книжка пропонує читачу зробити власні висновки про те, що відбувалося на півострові протягом століть, і по-іншому подивитися на події минулого.

Розділ I

Стародавня історія Криму

Археологічні розкопки й унікальні артефакти говорять нам про те, що Кримський півострів — одна з найдавніших колисок цивілізації. Первісні люди з'явилися на території Криму в період раннього палеоліту приблизно 250–300 тисяч років тому. Деякі дослідники кажуть про мільйон років. Їх приваблював клімат, береговий, степовий і гірський ландшафт, багатий тваринний і рослинний світ.

Одну з перших і добре досліджених стоянок первісної людини в Криму, розташовану в долині річки Зуї біля сучасного Сімферополя в печері Киїк-Коба, відкрив у 1923–1924 роках антрополог і археолог Г. А. Бонч-Осмоловський^{*}. Тут було поховання, а не просто останки первісної людини. У могилі виявили крем'яні знаряддя праці, що, можливо, належали померлому. В епоху неандертальців без рубила, списа чи скребка не проживеш. Те, що їх виявили поруч із померлим, свідчить, що неандертальці не позбавлені інтелекту й мали уявлення про обряди, вірування, можливо,

^{*} Бонч-Осмоловський Гліб Анатолійович (1890–1943) — археолог та антрополог, доктор історичних наук; репресований.

про потойбічний світ, а головне — дбали про своїх померлих. І це підтверджує археологія.

У період раннього палеоліту мешканці Криму носили одяг, жили громадами, де встановилися майже шлюбні стосунки. Вони були добрими мисливцями, про що свідчать знайдені дерев'яні списи з кам'яними наконечниками та різні кістки вимерлих тварин у печерах. Судячи з ретельно відібраних кісток тварин, первісні люди здійснювали примітивні обряди, отже, у них уже формувалися вірування. Їх можна назвати першими будівельниками. Вхід до печер вони мурували примітивними кам'яними стінами з дверними прорізами. Можливо, це ознака осілості найдавніших мешканців Криму.

Були серед неандертальців і художники. Первісні малюнки, нанесені на скельну поверхню охрою або вирізані в породі, а також графічні зображення в печерах неандертальців символізують момент народження сучасного мислення. І ми досі не знаємо, чи були це просто малюнки, чи можливість передати одне одному інформацію. Приміром, у печері Чокурча на околиці Сімферополя на відмитому від кіптяви склепінні археологи виявили видовбані у вапняку зображення сонця, мамонта і риби по пів метра кожне.

Таких петрогліфічних пам'яток у Криму виявлено кілька. Це Таш-Аїрський навіс, Алімова балка та скеля Буран-Кая в Бахчисарайському районі, деякі важкодоступні печери на Карабі-яйлі — гірському масиві у складі Головного пасма Кримських гір. Ще 30 років тому до цього списку можна було додати наскельні малюнки зі стародавнього святилища в печері МАН на горі Демерджі в Алуштинському районі, але тепер цей пам'ятник безповоротно втрачено.

Сьогодні точно не встановлено, скільки тисяч років цьому первісному мистецтву, можна лише припустити, що наскельні малюнки Криму — ровесники добре відомої серії малюнків із печери Ла-Рош-Котар у Франції, а їм 57 тисяч років.

Основне скупчення стоянок первісних людей у Криму виявлено в сучасних Білогірському, Бахчисарайському, Сімферопольському районах і вздовж Південного берега. Але тут важливо наголосити, що мова про стоянки первісної людини, які вдалося виявити.

До часу верхнього або пізнього палеоліту близько 40 тисяч років тому первісні громади, які раніше жили ізольовано одна від одної, об'єднуються в роди. Йде процес акумуляції — взаємозбагачення культур, а на чолі роду постає жінка. Першим важливим нововведенням стає заборона на кровозмішання.

Поступово первісні люди залишають печери та природні кам'яні навіси, намагаються будувати своє перше житло (напівземлянки, курені), починається міграція і пошук зручніших для проживання місць.

Останні генетичні дослідження показали, що неандертальці багато в чому були схожі на сучасних людей. Можливо, 50 тисяч років тому сучасна людина мігрувала на землі неандертальців і стала жити поруч. Вони були схожі, і не тільки жили в тих самих місцях, вони спілкувалися та взаємодіяли. Крим не став винятком. Уже в епоху пізнього палеоліту та мезоліту на території Криму живуть кроманьйонці. Одну з перших стоянок ранніх представників сучасної людини у Криму відкрито під скелястим навісом Буран-Кая в Білогірському районі.

У період мезоліту головним винаходом вважається лук, тоді полювання стає індивідуальним, що сприяло виникненню особистого господарства. Спочатку люди утримували дитинчат диких тварин для відгодівлі — так з'явилася домашня худоба. У цю ж епоху люди приручають собаку та остаточно виходять із печер, споруджуючи наземне житло. Змінюється духовне життя людини, що виявляється в похоронному обряді. Померлих ховають у скорченому положенні, а могили майже завжди орієнтовані на схід сонця.

Приблизно за 5000 років до н. е. починається епоха неоліту. Понад 150 неолітичних пам'яток буквально розкидано по всьому Криму. Це період, коли зароджується скотарство, примітивне землеробство, ремесла та обмін товарів між племенами. Удосконалюються вироби з каменю — ножі та сокири, особливо з кримського діориту. У хатинах та напівземлянках людей епохи неоліту з'являється перший глиняний посуд, для міцності обпалений на вогні багаття. Ставала багатшою матеріальна культура. Можливо, зароджуються нові вірування. Тотемізм^{*}, який виник, імовірно, ще в епоху палеоліту, набуває поширення.

Ускладнюються похоронні обряди та з'являються перші масові поховання. Померлих обсипали червоною охрою, а в могилу клали намисто з кісток тварин, які, вірогідно, служили амулетами. З'являються пам'ятники культу Сонця. Це були грубо обтесані брили каменів, поставлених вертикально, у вигляді комплексів або окремо. Їх називають кримські менгіри. Трапляються також пласкі кам'яні брили, поставлені у вигляді ящика. Їх заведено назвати кримські дольмени. Багато таких дольменів є в Байдарській долині. Науковці досі не можуть визначити сенс цих споруд. Нині у Криму їх налічують десятки. І це окрема тема вивчення давніх кам'яних пам'яток.

В епоху неоліту відбулася ще одна важлива подія, яка справила на давніх жителів Криму приголомшливий вплив. Стався справжній природний катаклізм. Величезне прісноводне озеро, на берегах якого вже було чимало осілих поселень, поступово перетворилося на сучасне Чорне море, затопивши 155 тисяч км² суші. Сьогодні теорія про Чорноморський потоп добре відома, проте досі науковці не дійшли спільної думки, як саме це сталося.

* Тотемізм — віра у тварину або рослину, яку стародавні люди вважали предком роду, пов'язуючи з ним своє існування і добробут.